IJTIMOIY ANTROPOLOGIYADA SAN’AT VA UNING FUNKTSIYALARI

M.M.Is’hoqov
TDSHU, professori
Tarix fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada san’atni madaniyat hodisasining muhim ijtimoiy antropologik xossalari ochiqlanadi. San’at inson va uning jamiyati tomonidan yaratilar ekan, insonning va uning jamiyatiga xizmat qilishi orqali o‘zining antropologik mohiyatini namoyon etishi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: san’at, antropologiya, estetika, moddiylik, ma’naviy kontekst, simvolika, psixologik ta’sir, madaniy o‘zlik, san’atning nisbiyligi, an’anaviylik, globallashuv, virtual olam va san’at.

San’at antropologiyasi ijtimoiy antropologiyaning muhim tarmog‘idir. Ko‘p hollarda olimlar ijtimoiy antropologiya bilan madaniy antropologiya tushunchalarini bir ma’noda qo‘llaydilar. Madaniyat va uning barcha ifodalari, jumladan, san’at ham aslida ijtimoiy antropologiyaning inson faoliyati hosilasi sifatida insonning o‘ziga va uning jamiyatiga xizmat qiladi. Demak, san’at antropologiyasi moddiy va ma’naviy

qiyofada inson madaniy ijodining ijtimoiy va ramziy ma’nolarini o‘rganadigan maxsus yo‘nalishidir.

San’at antropologiyasi san’atni shunchaki go‘zallik (estetika) obyekti sifatida emas, balki uni yaratgan **jamiyatning ijtimoiy munosabatlari, e’tiqodlari, tillari va kundalik hayoti bilan bog‘liq holda** tadqiq qiladi.

Bu yo‘nalish san’atni

a) ijtimoiy aloqa vositasi sifatida;

b) ramzlar va e’tiqod tizimi;

c) an’anaviy madaniyat va san’at;

d) g‘arb va g‘arb emas san’at;

e) regional va global miqyoslarda san’at xususiyatlari;

f) qadimgi yoki an’anaviy qabilalar madaniyati va san’ati;

g) raqamli zamonaviy san’at sifatida o‘rganadi

Antropologlar san’at asarlarini jamiyat a’zolari o‘rtasidagi aloqa (kommunikatsiya) tili deb hisoblashadi. San’at orqali insonlar o‘zlarining ijtimoiy mavqei, jamiyatdagi maqomi va boshqa jamoaviy va keng ma’nodagi ijtimoiy munosabatlarini namoyish etadilar.

Ramziy e’tiqod tizizimi yo‘nalishi turli madaniyatlardagi tasvirlar, haykallar, marosimiy raqslar va cholg‘u ijrolarining **ramziy ma’nolarini** tahlil qiladi. Masalan, an’anaviy jamiyatlardagi niqoblar yoki tanaga chizilgan rasmlari) shunchaki bezak emas, balki diniy marosimlar, ajdodlar ruhi bilan bog‘lanish yoki balog‘at yoshiga yetish (initsiatsiya) marosimlarining muhim qismi hisoblanadi.

G‘arb mumtoz san’atshunosligi uzoq vaqt davomida faqat Yevropa san’atini boshqa mintaqalar san’atidan yuqori qo‘ygan bo‘lsa, san’at antropologiyasi **barcha xalqlar va qabilalarning ijodini teng huquqli** deb biladi. Holbuki, “sodda, to‘pori” yoki “ajabtovr” deb atalgan san’at turlarining zamirida murakkab falsafiy va ijtimoiy-ma’naviy tizim yotganini hisobga oladi va ilmiy asosda o‘rganadi

Bugungi kunda san’at antropologiyasining e’tibor doirasi jahon miqyosida namoyon bo‘lish bilan birga mahalliy, mintaqaviy, etnik san’at turlarini, ularning noyob namunalarini ko‘rish, mushohada va fikr-mulohaza qilish imkoniga ega. Bu yalpi global hodisa san’atning san’atning ijtimoiy, ma’naviy, ma’rifiy, estetik ta’sir imkoniyatlarini favqulodda kengaytirib qo‘ydi. Zamonaviy shaharlardagi submadaniyat ko‘rinishlarining amaldagi shakllari (maydon va hiyobonlardagi rang-bo‘yoq, chizma va bo‘rtma tasvirlar, turli ramziy belgilar), dekorativ san’at namunalari inson hayotidagi ularning o‘rni – bularning barchasi san’at (va, albatta

madaniyat ko‘lamining muhim unsuru sifatida) san’at antropologiyasining ajralmas qismidir.

Bu o‘rtada raqamlashgan dunyo o‘z talablarini qo‘ymoqda. San’at mahsulatlari internetda ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalmoqda, sun’iy intellekt yordamida san’at asarlari yaratilmoqda. Bu intensiv ta’sir doirasida insonning intellectual faoliyati xususiyatlari ham o‘zgarmoqda. Biroq, unutmaslik kerakki, sun’iy intellekt, virtual mahsulotning har qanday turi, avvalo inson aqli va zakovatininhg samarasidir.

Shulardan kelib chiqib san’at antropologiyasining ayrim muhim jihatlariga e’tibor qaratamiz. Masalaning mohiyatini ochish uchun quyidagi:

A) San’atning antropologik mohiyati **b)** san’atning funksiyalari mahalliy san’at turlari va ularning global san’at harakati oqimidagi taqdiri **v)** madaniy transmissiya nazariyasiga ko‘ra san’atnng jamiyat hayotidagi maqomi kabi qirralar orqali ochiqlashga harakat qilamiz.

San’at tushunchasining ijtimoiy antropologik mazmuni

San’at insoniyat madaniyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u jamiyatning estetik qarashlari, diniy e’tiqodlari, ijtimoiy munosabatlari va tarixiy tajribalarini ifodalovchi ramziy tizim hisoblanadi. Ijtimoiy antropologiyada san’at nafaqat estetik hodisa, balki muayyan jamiyatning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy tuzilmasini aks ettiruvchi madaniy fenomen sifatida o‘rganiladi. Antropologlar san’atni insonlarning o‘zaro munosabatlari, marosimlari, iqtisodiy faoliyati va siyosiy tizimlari bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qiladilar.

Madaniyat insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy boyliklar majmui sifatida qaralsa, san’at ushbu boyliklarning eng muhim ifoda shakllaridan biri hisoblanadi. Har bir jamiyat o‘zining tarixiy tajribasi, ekologik sharoiti va ijtimoiy tuzilmasiga mos ravishda san’atning o‘ziga xos shakllarini yaratadi. Natijada san’at madaniy identifikatsiya, ijtimoiy birdamlik va jamoaviy xotirani shakllantirish vositasiga aylanadi.

Antropologiyada san’atning o‘rganilishi XIX asr oxirlaridan boshlangan bo‘lib, dastlabki tadqiqotlar ibtidoiy jamiyatlar san’ati bilan bog‘liq edi. Keyinchalik funksionalizm, strukturalizm, simvolik antropologiya va postmodern antropologiya vakillari san’atni turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qildilar. Bugungi kunda esa san’at antropologiyasi mustaqil tadqiqot yo‘nalishiga aylangan bo‘lib, san’atning yaratilishi, iste’moli, tarqalishi va madaniy transmissiyasi masalalarini o‘rganadi **[Alan Barnard: 312–318]**.

Antropologik yondashuvda san’at tushunchasi G‘arb estetikasi doirasidagi an’anaviy talqindan farq qiladi. Yevropa san’atshunosligida san’at ko‘pincha estetik

zavq uyg‘otuvchi faoliyat sifatida talqin qilinsa, antropologiyada u jamiyatning ramziy tizimi va ijtimoiy kommunikatsiya vositasi sifatida ko‘riladi.

Frans Boas Shimoliy Amerika hindulari san’atini o‘rganish jarayonida san’at asarlarining shakli va mazmuni muayyan madaniy muhit bilan bog‘liqligini ta’kidlagan. Uning fikricha, har bir xalqning san’ati o‘sha xalqning tarixiy rivojlanishi va madaniy tajribasi mahsulidir. Shu sababli bir madaniyat san’atini boshqa madaniyat mezonlari asosida baholash ilmiy jihatdan noto‘g‘ri hisoblanadi **[Franz Boas: 9-27.]**. Boasning *madaniy relativizm*[*]*(* tamoyili san’at antropologiyasi rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur yondashuvga ko‘ra, san’atning qiymati va estetik xususiyatlari universallikdan ko‘ra madaniy kontekst bilan belgilanadi. Ya’ni madaniyat avvalo kimga, qaysi xalqqa, qaysi makonga tegishliligi orqali nisbiy xususiyatga egadir

XX asrning ikkinchi yarmida **Klifford Girts** tomonidan ishlab chiqilgan interpretativ antropologiya san’atni ma’nolar tizimi sifatida talqin qildi. Girtsning fikricha, san’at jamiyat a’zolariga dunyoni tushunish va talqin qilish imkonini beruvchi ramzlar majmuasidir. San’at asarlari insonlarning hissiyoti, tajribasi va dunyoqarashini ifodalovchi madaniy matn sifatida qaralishi kerak **[Clifford Geertz: 94–120]**.

Alfred Gell esa san’atni estetik obyektdan ko‘ra ijtimoiy harakat vositasi sifatida tushuntirgan. Unga ko‘ra, san’at asarlari insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantiradi, ijtimoiy ta’sir ko‘rsatadi va ma’lum darajada “ijtimoiy agent” vazifasini bajaradi **[Alfred Gell: 6–27]**.

San’atning jamiyatdagi funksiyalari

Antropologiyada san’at shunchaki estetik zavq manbai emas, balki jamiyatni birlashtiruvchi, uning qadriyatlarini saqlovchi va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi universal mexanizm sifatida o‘rganiladi. Ijtimoiy antropologiyada san’at tushunchasiga keng ta’rif beriladi. Fransuz antropologi Klod Levi-Stros ta’kidlaganidek, “San’at – inson ongining ramziy tizimlar orqali atrof-muhitni va ijtimoiy borliqni tartibga solishga bo‘lgan urinishidir. An’anaviy va zamonaviy jamiyatlarda san’at faqat vizual yoki estetik vazifani bajarmaydi, u jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, diniy va ijtimoiy tuzilmalari bilan uzviy bog‘liqdir.

San’at har qanday jamiyat hayotida ko‘plab funksiyalarni bajaradi. Ijtimoiy antropologiya nuqtai nazaridan san’atning asosiy funksiyalarini quyidagilarga ajratish

[*] *Madaniy relativizm* – bu har qanday jamiyatning urf-odatlari, qadriyatlari va e'tiqodlarini faqat o'sha madaniyatning o'z ichki mezonlari asosida tushunish va baholash kerakligini bildiruvchi antropologik tushunchadir. Unga ko'ra, hech bir madaniyat boshqasidan ustun yoki “to'g'riroq” hisoblanmaydi, barcha urf-odatlar nisbiydir.

mumkin: **Integrativ funksiyasi**: San’at jamiyat a’zolarini umumiy hissiyotlar, ramzlar va g‘oyalar atrofida birlashtirishning eng kuchli vositasidir. Ritual va marosimlar jarayonidagi raqslar, qo‘shiqlar yoki tana bezaklari (tatuirovka, skarifkatsiya) individualizmni kamaytirib, jamoaviy birdamlikni yuzaga keltiradi. Antropologiyada san’at jamiyatni birlashtiruvchi eng qadimiy madaniy institutlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Insoniyat tarixining ilk bosqichlaridan boshlab qo‘shiq, musiqa, raqs, bezak san’ati, teatr, marosim va tasviriy san’at nafaqat estetik ehtiyojlarni qondirgan, balki guruh ichidagi birdamlikni mustahkamlash, hamkorlikni rivojlantirish va umumiy ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish vazifasini ham bajargan.

Antropologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, san’at insonlarni umumiy hissiyotlar, ramzlar va marosimlar atrofida birlashtirib, "biz" tushunchasini shakllantiradi. Bu jarayon jamiyatning ichki barqarorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Polshalik sotsial antropolog Bronisław Malinovskiyning fikricha, san’at umumiy emotsiyalarni uyg‘otish va kollektiv birdamlikni mustahkamlash orqali ijtimoiy tizimning barqarorligini ta’minlaydi.

San’atning eng muhim integrativ vazifalaridan biri kollektiv identitetni shakllantirishdir. Har bir jamiyat o‘zining tarixiy xotirasi, qadriyatlari va madaniy tajribasini san’at orqali ifodalaydi. Milliy madhiyalar, xalq qo‘shiqlari, folklor, xalq raqslari, amaliy bezak san’ati, milliy me’morchilik va tarixiy monumentlar fuqarolarda umumiy tarix va umumiy taqdir haqidagi tasavvurni shakllantiradi. Natijada shaxs o‘zini ma’lum etnik, diniy yoki milliy hamjamiyatning ajralmas qismi sifatida anglay boshlaydi.

Siyosatshunos Benedikt Anderson tomonidan 1983-yilda nashr etilgan “Tasavvur qilingan jamoalar: millatchilikning kelib chiqishi va tarqalishi haqida mulohazalar” nomli kitobida ilk bor *“tasavvur qilingan hamjamiyat”* tushunchasini qo‘llaydi. Unga ko‘ra keng ko‘lamli guruhlar a’zolari – masalan, millatlar – hech qachon o‘z millatdoshlarining ko‘pchiligini bilmasligi yoki uchratmasligi, ammo ular o‘zlarining jamoaviy aloqasi va o‘ziga xosligini chuqur va ongli tasavvur etishini ta’kidlaydi. Xuddi shunday san’at va madaniy ramzlar millionlab bir-birini tanimaydigan insonlarni umumiy tarix va umumiy identitet atrofida birlashtiradi – deydi olim.

Shuningdek san’at jamiyatning madaniy xotirasini saqlaydi va uni keyingi avlodlarga uzatadi. Ertaklar, afsonalar, dostonlar, maqollar, xalq qo‘shiqlari, milliy naqshlar va amaliy san’at namunalarida jamiyatning tarixiy tajribasi mujassamlashgan. Ularni o‘rganish va takrorlash orqali yangi avlodlar o‘z madaniy merosini o‘zlashtiradi. Nemis tarixchisi Yan Assman san’atni jamoaviy xotiraning

eng muhim tashuvchilaridan biri sifatida baholaydi. Olim san’at tarixiy tajribani uzoq muddat davomida saqlab qolishga xizmat qilishini ta’kidlaydi.

Antropologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, san’at turli madaniyatlar o‘rtasida muloqot o‘rnatishning samarali vositasidir. Musiqa, raqs, kino, teatr va tasviriy san’at til bilishni talab qilmaydigan universal kommunikatsiya shakllarini yaratadi. Shu sababli san’at turli etnik va diniy guruhlar o‘rtasida o‘zaro tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi. Hind antropologi Arjun Appadurai o‘z asarlarida globallashuv sharoitida madaniy oqimlar va san’at shakllari turli jamiyatlarni yangi transmilliy madaniy maydonda birlashtirayotganini bir necha bor ta’kidlab o‘tadi.

Ushbu funksiyada orqali san’at jamiyatdagi qarama-qarshiliklarni kamaytirish va ijtimoiy murosani mustahkamlash vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Turli festivallar, xalq sayillari, umumxalq bayramlari, teatr tomoshalari va jamoaviy musiqa tadbirlari turli ijtimoiy qatlam vakillarini bir makonda jamlaydi. Bunday tadbirlar davomida mavjud ijtimoiy tafovutlar vaqtincha ikkinchi darajaga o‘tadi va umumiy madaniy tajriba ustuvor ahamiyat kasb etadi. Birgalikda qo‘shiq aytish, musiqa chalish yoki raqsga tushish davomida ishtirokchilarning harakatlari va emotsiyalari birlashadi. Zamonaviy tadqiqotlar bunday birdamlik o‘zaro ishonch va hamkorlikni kuchaytirishini ko‘rsatadi.

Globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida san’atning integrativ funksiyasi yangi shakllarda namoyon bo‘lmoqda. Virtual konsertlar, xalqaro kino festivallari, internet orqali tarqaladigan musiqiy loyihalar, raqamli muzeylar va transmilliy madaniy platformalar geografik jihatdan uzoqda yashovchi insonlarni umumiy estetik tajriba asosida bog‘lamoqda. Shu bilan birga, antropologlar global ommaviy madaniyat mahalliy san’at an’analariga ham ta’sir ko‘rsatishini qayd etadilar. Natijada integratsiya jarayoni ikki yo‘nalishda kechadi: bir tomondan, global madaniy birdamlik kuchayadi; ikkinchi tomondan, mahalliy madaniy identitetni saqlashga bo‘lgan ehtiyoj ortadi.

San’atning integrativ funksiyasi nuqtayi nazaridan ijtimoiy antropologiya jamiyatning ijtimoiy yaxlitligi va barqarorligini ta’minlovchi universal madaniy mexanizm hisoblanadi. San’at umumiy ramzlar, kollektiv emotsiyalar va madaniy xotirani shakllantirish orqali shaxslarni yagona ijtimoiy makonga birlashtiradi. U kollektiv identitetni mustahkamlaydi, avlodlar o‘rtasidagi madaniy uzviylikni ta’minlaydi, turli guruhlar o‘rtasidagi muloqotni rivojlantiradi va ijtimoiy ishonchni kuchaytiradi. Zamonaviy antropologik nazariyalarda san’at integratsiyani faqat milliy yoki etnik doirada emas, balki global madaniy makon miqyosida ham amalga oshiruvchi muhim institut sifatida baholanadi.

Ramziy-kommunikativ va kognitiv funksiyasi. San’at axborot uzatishning muhim vositasidir. Yozuv paydo bo‘lishidan oldin ham insonlar o‘z bilimlari va tajribalarini tasviriy san’at, naqshlar va marosimlar orqali avlodlarga yetkazganlar. Qadimgi g‘or rasmlarida ov jarayonlarining tasvirlanishi nafaqat estetik maqsadga, balki amaliy va kommunikativ vazifalarga ham xizmat qilgan. Shuningdek, har bir madaniyatda san’at asarlari muayyan “kodlar” va ramzlar tizimidan iborat bo‘ladi. San’at yozma nutq rivojlanmagan jamiyatlarda ham, zamonaviy axborotlashgan dunyoda ham muhim ijtimoiy normalarni, mifologik dunyoqarashni va tarixiy xotirani avloddan-avlodga uzatish vazifasini bajaradi.

San’atning ushbu funksiyasi insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlash hamda bilim va dunyo haqidagi tasavvurlarni shakllantirishdagi o‘rnini tushuntirishga xizmat qiladi. Antropologlarning ta’kidlashicha, inson biologik mavjudot sifatida emas, balki madaniy mavjudot sifatida yashaydi. Insonning atrof-muhitni idrok etishi, voqelikni talqin qilishi va boshqa insonlar bilan muloqot qilishi madaniyat vositasida amalga oshadi. Shu bois ramzlar, belgilar, til, urf-odatlar va marosimlar insoniyat madaniyatining asosiy kommunikativ vositalari hisoblanadi **[Alan Barnard: 35-58]**.

Ijtimoiy antropologiyada madaniyat ko‘pincha ramzlar tizimi sifatida talqin qilinadi. Ramz muayyan ma’no va g‘oyalarni ifodalovchi belgi yoki obyekt hisoblanadi. Ramzlarning ma’nosi biologik emas, balki ijtimoiy va madaniy tajriba orqali shakllanadi. Masalan, davlat bayrog‘i, diniy belgilar, milliy kiyimlar va marosimiy jihozlar muayyan jamiyat uchun muhim ma’nolarni ifodalovchi ramzlardir. Amerikalik antropolog Klifford Girts madaniyatni “inson tomonidan yaratilgan ma’nolar to‘ri” deb ta’riflagan. Uning fikricha, insonlar o‘zlari yaratgan ramzlar tizimi ichida yashaydilar va voqelikni aynan shu ramzlar orqali tushunadilar. Shu sababli antropologiyaning vazifasi madaniy ramzlarning mazmunini talqin qilish va ularning jamiyat hayotidagi o‘rnini aniqlashdan iboratdir.

Kommunikatsiya jarayonida odamlar nafaqat so‘zlar, balki turli ramzlar, imo-ishoralar, kiyim-kechak, marosimlar va san’at asarlari orqali ham muloqot qiladilar. Ijtimoiy antropologiyada kommunikatsiya keng ma’noda tushuniladi va til, yozuv, ramzlar, marosimlar, miflar, san’at, diniy amaliyotlar kabi bir qator vositalarni o‘z ichiga oladi. Madaniyat ushbu vositalar orqali jamiyat a’zolariga umumiy ma’no maydonini yaratib beradi.

Kognitiv funksiya madaniyatning insonlarga dunyoni tushunish, tasniflash va izohlash imkonini beruvchi vazifasidir. “Kognitiv” atamasi lotincha cognitio – “bilish”, “anglash” ma’nolarini anglatadi. Madaniyat insonlarga tabiatni tushunish,

jamiyatni anglash, voqealarni izohlash va bilimlarni tizimlashtirish imkonini beradi. Kognitiv antropologiya vakillari madaniyatni bilimlar tizimi sifatida o‘rganadilar.

Ramziy-kommunikativ va kognitiv funksiyalar madaniyatning eng muhim vazifalaridan hisoblanadi. Ramziy-kommunikativ funksiya insonlar o‘rtasida ma’no va axborot almashinuvini ta’minlasa, kognitiv funksiya insonlarning dunyoni tushunishi va izohlashiga xizmat qiladi. Til, marosimlar, miflar, san’at va xalq bilimlari ushbu funksiyalarning asosiy vositalari hisoblanadi. Ijtimoiy antropologiya madaniyatning aynan shu jihatlarini o‘rganish orqali insoniyat tafakkuri va ijtimoiy hayotining murakkab mexanizmlarini tushuntirib beradi.

Tarbiyaviy (ijtimoiy nazorat) funksiyasi: San’atning ushbu funksiyasi jamiyatning madaniy uzluksizligini ta’minlashda, avlodlar o‘rtasida qadriyatlarni uzatishda va ijtimoiy me’yorlarga rioya qilinishini nazorat qilishda muhim rol o‘ynaydi. San’at orqali yosh avlodga axloqiy me’yorlar, urf-odatlar va tarixiy bilimlar yetkaziladi. Ertaklar, dostonlar, afsonalar, xalq qo‘shiqlari, teatr tomoshalari va tasviriy san’at shu vazifani bajaradi. Ushbu vazifa bilan san’an insonlarda jamiyat tomonidan ma’qullangan xulq-atvor normalarini shakllantiradi va tabularni (ta’qiqlarni) mustahkamlaydi. Bu orqali jamiyat tomonidan e’tirof etilgan axloqiy, diniy, huquqiy va madaniy qadriyatlarni shaxs ongiga singdiriladi. Shu sababli antropologlar san’atni madaniy ijtimoiylashuvning asosiy vositalaridan biri deb hisoblaydilar.

Ijtimoiy nazorat – bu jamiyat tomonidan insonlarning xulq-atvorini mavjud me’yorlarga moslashtirishga qaratilgan mexanizmlar yig‘indisidir. Antropologiyada ijtimoiy nazorat: *rasmiy* va *norasmiy* kabi ikki shaklda ko‘riladi. San’at asosan norasmiy ijtimoiy nazorat vositasi hisoblanadi. Chunki, qonun jazolaydi, san’at esa ishontiradi. Qonun majbur qiladi, san’at esa qadriyatlarni ichki e’tiqodga aylantiradi. Masalan, xalq dostonlari, ertaklar yoki teatr asarlarida ochko‘z, yolg‘onchi yoki xiyonatkor obrazlar oxir-oqibat jazolanadi. Halol, jasur va odil qahramonlar esa mukofotlanadi. Natijada tinglovchi yoki tomoshabin jamiyat qaysi xulqni ma’qullashi va qaysi xulqni rad etishini anglaydi. Bu hodisani antropologlar ***madaniy sanksiyalar**** deb izohlaydilar.

Har qanday jamiyat yangi avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlashi zarur. Bu jarayon ijtimoiylashuv deyiladi. San’at mazkur jarayonning asosiy institutlaridan biri hisoblanadi. Bolalar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, qo‘shiqlar, milliy o‘yinlar va

* *Madaniy sanksiyalar* – jamiyat a’zolarini qabul qilingan qadriyatlar va me’yorlarga rioya qilishga majbur qiluvchi ijtimoiy chora-tadbirlar va munosabatlar tizimi. Ular odamlarning xulq-atvorini tartibga soladi. Antropologlarning ta’kidlashicha, madaniy sanksiyalar madaniy merosni avloddan avlodga yetkazish va jamiyat ichidagi birdamlikni (ijtimoiy uyg‘unlikni) saqlab qolish uchun kuchli poydevor vazifasini o‘taydi.

marosimlar orqali jamiyat qadriyatlarini o‘zlashtiradilar. O‘zbek xalq ertaklarida, mehnatkashlik, sabr, ota-onaga hurmat, mehmondo‘stlik, saxovat doimo ijobiy fazilat sifatida tasvirlanadi. Aksincha, xiyonat, ochko‘zlik, yolg‘on va qo‘rqoqlik qoralanadi. Masalan, “Alpomish” dostonida urug‘ manfaatini himoya qilish, ota-onaga hurmat va va’daga sodiqlik ijtimoiy ideal sifatida ko‘rsatilgan. Shunday qilib, san’at bevosita ta’lim bermasa ham, madaniy kodlarni bolalar ongiga singdiradi. Bu jarayon antropologiyada *enkulturatsiya*[*] *(enculturation)* deb yuritiladi.

Ijtimoiy antropologiyaning muhim g‘oyalaridan biri shuki, insonlar ko‘pincha ramzlar orqali boshqariladi. San’at ranglar, naqshlar, musiqa, kiyim, raqs, me’morchilik, haykaltaroshlik orqali jamiyatdagi maqom, jins, yosh, qarindoshlik yoki diniy mansublikni bildiradi. Masalan, ko‘plab Afrika, Avstraliya va Amerika tub xalqlarida tanaga chizilgan naqshlar shaxsning yoshini, urug‘ini, nikoh holatini, harbiy maqomini ko‘rsatib beradi. Bunday belgilar ijtimoiy nazorat vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Chunki har kim o‘z maqomiga mos xatti-harakat qilishga majbur bo‘ladi.

Shuningdek antropologlar marosimlarni san’atning eng murakkab shakllaridan biri deb hisoblaydilar. Marosimlarda milliy musiqa, raqs, kiyimlar va hakazolar birgalikda namoyon bo‘ladi. Bu jarayonlarda jamiyatning asosiy qadriyatlari takror-takror namoyish qilinadi. Misol uchun, nikoh marosimi faqat ikki insonning oilaviy birlashuvi emas, u qarindoshlik tizimini, jinsiy rollarni, ota-onalik mas’uliyatini va meros tizimini ham mustahkamlaydi. Demak, marosim san’ati ijtimoiy tartibni qayta ishlab chiqaradi.

Fransuz sotsiologi Emil Dyurkgeym jamiyat birdamligini “kollektiv ong” orqali tushuntirgan. Kollektiv ong – bu jamiyat yoki guruh a’zolarining umumiy e’tiqodlari, qadriyatlari, urf-odatlari va hissiyotlari majmuasidir. Bu tushuncha shaxsiy onglardan ustun turib, odamlarni birlashtiradi va ularning ijtimoiy xatti-harakatlarini belgilab beradi. Olimning fikricha, individlar tug‘iladi va vafot etadi, ammo kollektiv ong avloddan-avlodga o‘tib, o‘zgarishsiz yoki transformatsiyalangan holda saqlanib qoladi. Kollektiv ong jamiyatning ma’naviy asosi bo‘lib, jamoa a’zolarini bir-biriga bog‘lab turuvchi eng muhim omil aynan ana shu umumiy ong va birdamlikdir. Shu birdamlik orqali jamiyatdagi umumiy qadriyatlar san’at va marosimlar vositasida muntazam ravishda qayta ishlab chiqariladi. San’at kishilarda, umumiy hissiyot, birdamlik va ijtimoiy mas’uliyatni hosil qiladi. Natijada jamiyat ichki nazorat mexanizmlarini kuchaytiradi **[Durkheim E. 208-245]**.

[*] *Enkulturatsiya* – shaxsning o'zi yashayotgan jamiyatning madaniy me'yorlari, qadriyatlari, urf-odatlari va xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayon natijasida inson o'z madaniyatining to'laqonli a'zosiga aylanadi.

Analitik psixologiyaning asoschisi, Shveytsariyalik psixiatr Karl Yung bu jarayonni “kollektiv ongsizlik” deb atab, bu jarayon barcha insonlarga xos bo‘lgan, avloddan-avlodga irsiy o‘tadigan umuminsoniy tajriba, xotira va obrazlar qatlami deb hisoblaydi. Hamma madaniyat va xalqlarda uchraydigan o‘xshash tushlar, afsonalar va ramzlar aynan shu qatlam ta’sirida yuzaga keladi. Bu tug‘ma ma’lumot bo‘lib, o‘rganilmaydi, balki har bir insonda genetik jihatdan mavjud bo‘ladi.

Polshalik sotsial antropolog Bronisław Malinovskiy san’atni madaniyatning funksional elementi sifatida isohlaydi. Uning fikricha, san’at ijtimoiy birdamlikni, urf-odatlarni, marosimlarni va jamoaviy hamkorlikni mustahkamladi. Shu tariqa u ijtimoiy tartibni saqlashga xizmat qiladi **[Malinowski B. 35-58]**.

Siyosiy (hokimiyat legitimatsiyasi) funksiyasi: Ijtimoiy antropologiyada san’at insonning estetik ehtiyojlarini qondirish vositasi bo‘lish bilan birga, siyosiy hokimiyatni shakllantirish, mustahkamlash va qonuniylashtirish mexanizmlaridan biri sifatida ham qaraladi. Antropologlarning fikricha, davlat hokimiyati o‘zining siyosiy ustunligini saroylar, ibodatxonalar, haykallar, monumental me’morchilik, tantanali marosimlar, hukmdor portretlari, davlat ramzlari va milliy san’at orqali tabiiy va muqaddas hodisa sifatida namoyon qiladi. Natijada jamiyat a’zolari siyosiy tartibni shunchaki majburiyat emas, balki ijtimoiy normalarning ajralmas qismi sifatida qabul qiladilar.

San’atning siyosiy funksiyasi deganda san’atning siyosiy g‘oyalarni, hokimiyat munosabatlarini va davlat mafkurasini ifodalash, targ‘ib qilish hamda legitimlashtirishdagi roli tushuniladi. Mazkur funksiya quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi: davlat hokimiyatini ramziy ifodalash; siyosiy mafkurani targ‘ib qilish; hukmdor yoki siyosiy elitaning obro‘sini mustahkamlash; milliy birlikni shakllantirish; davlat ramzlarini ommalashtirish; siyosiy xotirani yaratish; kollektiv o‘zlikni mustahkamlash. Antropologik nuqtayi nazardan, san’at siyosiy institutlarning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, hokimiyatning ramziy kapitalini yaratadi.

Legitimatsiya – hokimiyatning jamiyat tomonidan qonuniy va maqbul deb tan olinishi jarayonini ta’minlaydi. Germaniyalik jamiyatshunos Maks Veber ramziy san’at legitim hukmronlikning uchta turini ajratadi: *an’anaviy, xarizmatik va ratsional-huquqiy legitimlik*. San’at ushbu legitimlik shakllarining har birini mustahkamlashga xizmat qiladi. Masalan, qirollik toj marosimlari, hukmdor portretlari, saroy me’morchiligi, davlat madhiyasi va tantanali paradlar hokimiyatning qonuniyligini ramziy jihatdan namoyish etadi. Ya’ni, hokimiyatni san’at oddiy siyosiy institut emas, balki muqaddas, tarixiy yoki milliy qadriyat sifatida qabul qilinishiga yordam beradi. Masalan, qadimgi Misr fir’avnlari ibodatxonalardagi ulkan haykallar

orqali o‘zlarini xudolarning vakili sifatida namoyish qilganlar. Shuningdek, Rim imperatorlari tangalar, triumfal arkalar va monumental haykallar orqali imperator hokimiyatining ilohiyligini targ‘ib qilganlar.

San’at mafkurani boshqarish va tarqatishning muhim vositasidir. Fransuz sotsiologi va etnologi Per Burdyo san’atni siyosiy hokimiyatning ramziy kapitali sifatida izohlaydi. Uning fikriga ko‘ra, ramzlar zo‘ravonliksiz hukmronlik qilish imkonini beradi. Davlat muzeylar, milliy teatrlar, tarixiy obidalar, davlat bayramlari va rasmiy portretlar orqali o‘zining ramziy kapitalini yaratadi. Shuningdek, kino, teatr, adabiyot, haykaltaroshlik, rassomlik, ommaviy musiqa orqali hukmron mafkura jamiyat onggiga singdiriladi. Natijada hukmron guruhning qadriyatlari jamiyat tomonidan “tabiiy madaniyat” sifatida qabul qilinadi. Bourdieu buni *“ramziy kuch” (symbolic power)* deb ataydi.

Amerikalik antropolog va sotsiolog Klifford Girtz Balidagi davlat tizimini o‘rganar ekan, hukmdor hokimiyatining asosiy kuchi harbiy qudratda emas, balki marosimlarning estetik mukammalligida ekanligini ta’kidlaydi. Ya’ni davlat marosimlari hokimiyatning mavjudligini doimiy ravishda namoyish etuvchi teatrdir.

Italiyalik faylasuf Antonio Gramshi san’at va madaniyatni hukmron sinf gegemonligini belgilovchi asosiy vosita deb hisoblaydi. Qirollik saroylaridagi toj kiyish marosimlari hukmdorning qonuniy maqomini omma oldida tasdiqlash vazifasini bajargan. Toj, hassa, taxt, qimmatbaho kiyimlar, va ordenlar shunchaki oddiy bezaklar emas. Ular siyosiy ierarxiyani ko‘rinadigan shaklga aylantiradigan estetik buyumlardir. Shu sababli davlatlar san’atni faol ravishda moliyalashtiradi va nazorat qiladi. Yuqoridagi jihatlari sababli, san’at siyosiy legitimatsiya, maqomni namoyish etish va ijtimoiy birdamlikni ta’minlashning eng samarali madaniy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi.

Ijtimoiy antropologiyada san’atning ushbu funksiyasi estetik, zavq psixologiya, evolyutsion psixologiya, kognitiv antropologiya, neyroestetika va madaniy antropologiya kesishgan nuqtada o‘rganiladi. Antropologlarning ta’kidlashicha, inson biologik mavjudot bo‘lishi bilan birga ramziy tafakkurga ega mavjudot hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI:

1. Alan Barnard, Social Anthropology (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
2. Franz Boas, Primitive Art (New York: Dover Publications, 1955).
3. Clifford Geertz, Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology (New York: Basic Books, 1983), 94–120.

4. Alfred Gell, Art and Agency: An Anthropological Theory (Oxford: Clarendon Press, 1998), 6–27.
5. Durkheim E. The Elementary forms of religious life. New York: Free Press, 1995 (1912). – P.208-245.
6. Malinowski B. A Scientific theory of culture and other essays. Chapel Hill: University of north Carolina Press, 1944. – P.35-58.